

SZÁLKAI TAMÁS

**Adalékok a sárréti armalista nemesség demográfiai és gazdasági viszonyainak elemzéséhez
(1758/59–1792)**

Bihar vármegyében a 18. század közepétől kezdve néhány évente újabb nemesi összeírásokra került sor, ezek közül öt időmetszetben vizsgáltam az armalisták számát és a rájuk kirótt taksa összegét, amely kirovást mindenkor megelőzött egy alapos – a paraszti népesség számbavételéhez hasonló – vagyoni felmérés. Ez közvetett módon lehetőséget nyújt arra, hogy a taksaösszeg alapján következtetéseket vonjunk le az armalisták vagyoni helyzetét illetően.¹

Az összeírások egyfajta pillanatfelvételnak tekinthetők a halálesetek, járványok, birtokügyletek, és a mindennapi élettel járó változások folyamáról, de adatsoraikban egyébként is lehetnek hiátusok.² A derecskei uradalom népessége társadalmi összetételének vizsgálatakor Szendrey István már felhívta a figyelmet arra, hogy az országos összeírások sem adhatnak pontos, teljesen megbízható képet. Az 1715. évi conscriptio adatsora alapján a domínium 13 helységében mindössze 297 család élt, ezek közül 4 zsellér, a többi az „egyéb” kategóriába sorolva. Öt évvel később már 735 családot írtak össze, ezek között 31 taksás nemes szerepelt.³ Bihar vármegye egészére kiterjed az 1728-ban készített adóösszeírás, amelyben a megye 13111 családfőjéből 275 taksás nemes, de a derecskei Esterházy uradalomhoz tartozó települések közül kimaradt pl. Szalonta és Zsadány.⁴ A Sárrét demográfiai vizsgálata kapcsán felmerült, hogy a népesség számát az 1715., 1720. évi összeírásokban felvett adatok 20–25-szörösére kell becsülni, tekintetbe véve

¹ Szálkai Tamás: Armálisok és armalisták a kora újkori Biharban. Doktori disszertáció. Témavezető Dr. Papp Klára. Debrecen, 2010. 147–148.

² Az összeírást végeztető vármegyék is tisztában voltak a pontatlanságokkal, hibákkal. Többszöri letisztázás után is maradtak pótlások, javítások, (Observationes), amiket utólag csatoltak a conscriptio anyagához. Ebben az esetleges költözést, elhalálózást és más egyéb, az eredményt érdemben befolyásoló tényrt rögzítettek. Uo. 147. oldalon 762. jegyzet

³ Szendrey István: Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Bp., 1968. 55–56.

⁴ Uo.

a népességet tizedelő járványokat is.⁵ Nagybajomban az 1744. évi nemesi insurrectio adatsorában 17 bajomi armalista szerepelt, az ugyanekkor készített taksaösszeírásban pedig harmincötöt tüntettek fel.⁶

Annak ellenére, hogy a 18. század végére a hivatalrendszer struktúrájának fejlesztése révén szakszerűvé vált a népességszámlálás, mégis alaposabb elemzés során kiderül, hogy ekkor sem születtek pontos felmérések. Annak ellenére, hogy az 1784–85. évi országos összeírás a nemesek számát tekintve megbízhatónak tűnik,⁷ de ennek során Biharban pl. a bihardancsházai nemesek nem engedték magukat felírni.⁸ Kováts Zoltán⁹ és Wellmann Imre¹⁰ kutatásaiból kiderült, hogy ekkor mintegy 10%-os hiánnyal készülhetett a népszámlálás, amelynek szempontunkból legnagyobb problémája, hogy minden 1 évesnél idősebb, magát nemesnek valló személyt feltüntet, Biharban összesen 5148 főt (míg a korábbi összeírások többnyire csak a családfőt tüntetik fel). Ebben minden bizonnyal számos olyan személy volt, aki csak pozíciója, hivatása révén tartotta magát nemesnek (honorácior). Ezt a tendenciát igazolja egy 1797-ben készült adatfelvétel, amelyben a berettyóújfalu nemesek sorai között több olyan személy is feltűnik – Tóth György prédikátor, Weszprémy Gábor rector, Toka Sándor kántor, valamint Pentő István nótárius – aki biztosan nem volt nemes.¹¹

Az általam vizsgált armalista összeírások a földesúri telken ülő kisenemesek számára és életviszonyaira utaló adatokat tartalmaznak az 1758/59–1792. évekből. Az egész megyére kiterjedő armalista nemesek taksaösszeírásait felhasználva készült táblázat (1. táblázat) és grafikon (1. ábra) szemlélteti a családfők, azaz az adófizetésre kötelezett, armalisták által megült porták számának alakulását. Itt hangsúlyoznom kell, hogy csak azok a családok szerepelnek az összeírásokban, akiknek a nemességét az államhatalom elismerte, a „kétséges” nemesek nincsenek feltüntetve. A nemességük igazolására szorított armalisták száma a század közepén mintegy háromszorosán haladta meg az elismert nemesek arányát.¹²

⁵ Kováts Zoltán: Kis- és Nagy-Sárrét népessége a XVIII. században (a továbbiakban Kováts Zoltán: Sárrét). Múzeumi Kurír. 1983. november 26. 29.

⁶ Papp Klára: Bajom története 1702-től 1848/49-ig (a továbbiakban Papp Klára: Nagybajom). In: Biharnagybajom története és néprajza. Szerk.: Ujváry Zoltán. Debrecen, 1992. 161.

⁷ Az első magyarországi népszámlálás. Szerk.: Danyi Dezső–Dávid Zoltán. Bp. 1960. 11., 43.

⁸ Kováts Zoltán: Sárrét. 29.

⁹ Uo.

¹⁰ Wellmann Imre: Magyarország XVIII. század végi népességszámának kérdéséhez. In: Mezőgazdaság-Agrártudomány-Agrártörténet. Szerk.: Gunst Péter. Bp., 1979. 265–301.

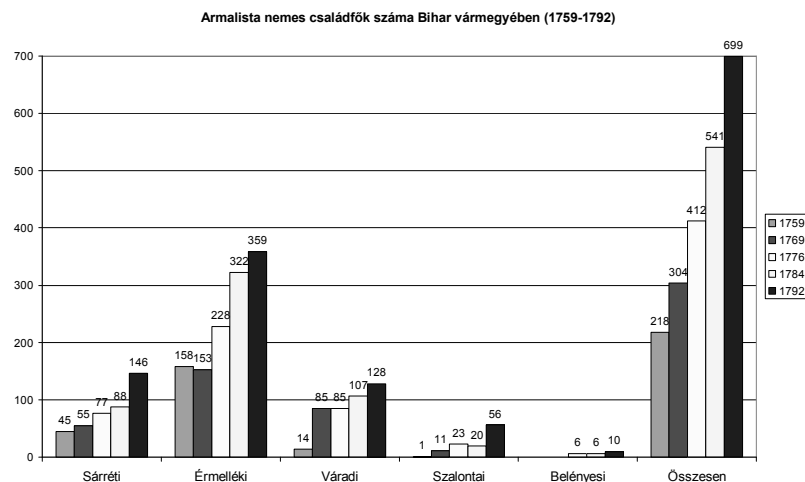
¹¹ Orosz István: Berettyóújfalu agrárviszonyai a XVII–XIX. században (a továbbiakban Orosz István: Berettyóújfalu). In: Berettyóújfalu története. Szerk.: Varga Gyula. Berettyóújfalu, 1981. 261. és 163. jegyzet.

¹² Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás bihari tabellái. A bevezetőt írta, a szöveget gondozta és mutatókkal ellátta Szálkai Tamás. In: Hajdú-Bihari Levéltári Füzetek 2. 3–5.

Járások	1758/ 1759 ¹³	1769 ¹⁴	1776 ¹⁵	1783/ 1784 ¹⁶	1792 ¹⁷
Sárréti	45	55	77	88	146
Érmelléki	158	153	228	322	359
Várad	14	85	85	107	128
Szalontai/ Belényesi	1	11 ¹⁸	23 ¹⁹ /6	20 ²⁰ /6	56/10
<i>Összesen:</i>	218	304	412	541	699

1. táblázat: Az armalista családfők száma járásonként

A táblázat és az ábra jól szemlélteti a nemesek számának növekedését: látható, hogyan változik meg a nemesek járásonkénti összetétele a század második felében.

1. ábra

Az összeírások alapján lehetőség nyílik települések szerint is megvizsgálni a járási nemességet (2. táblázat). Alaposabban szemügyre véve a sárréti viszonyokat, látható, hogy három évtized alatt megháromszorozódott az

¹³ HBML IV. A. 12. a. 1. d. No. 11. 62–70.

¹⁴ HBML IV. A. 12. a. 1. d. No. 16. 3–9.

¹⁵ HBML IV. A. 12. a. 2. d. No. 20. 3–24.

¹⁶ HBML IV. A. 12. a. 2. d. No. 23. 3–23.

¹⁷ HBML IV. A. 12. a. 2. d. No. 27. 1–10.

¹⁸ Adózó porták száma, egy-egy portán több név is fel van sorolva.

¹⁹ Ezen kívül szerepel még hét mentesített személy is, akik közül 3 szegénysége miatt, 4 pedig egyéb szolgálat miatt nem fizetett, összesen tehát 23 személy van feltüntetve.

²⁰ Kettő szegénységük miatt nem fizettek taxát, összesen 20 személy szerepel a listában.

SZÁLKAI TAMÁS: ADALÉKOK A SÁRRÉTI ARMALISTA...

armalista családfők száma, a befogadó települések száma pedig duplájára emelkedett. A mezővárosok ebben a járásban is vonzották az armalista nemeseket: Derecske, Berettyóújfalu, Sámson területén jelentős számban éltek, míg a kisebb településeken gyakran megfigyelhető mobilitásuk.

Sorszám	Település	1759	1769	1776	1784	1792
1.	Bakonszeg					3
2.	Báránd	2				
3.	Berekböszörmény	1				2
4.	Berettyóújfalu	7	11	12	16	- ²¹
5.	Bihardancsháza					1
6.	Biharkeresztes			1	2	5
7.	Bihartorda			5	5	17
8.	Bojt	1				2
9.	Derecske	1	4	3	5	23
10.	Esztár			2	4	4
11.	Hajdúsámson	13	12	11	13	13
12.	Hencida					1
13.	Hosszúpályi				1	2
14.	Kába		1	5	7	13
15.	Komádi		5	6	7	11
16.	Körösszakál	6	2	3		
17.	Körösszegapáti					1
18.	Mezősas		4	7	6	11
19.	Nyíracsad ²²	1	1	2		
20.	Pocsaj	1	4	4	6	4
21.	Sáránd					10
22.	Sárrétudvari	1	1	1	2	3
23.	Szentpéterszeg					1
24.	Szerep	1	1	1	2	2
25.	Váncsod	4	6	9	9	9
26.	Vértes	4	3	4	3	5
27.	Zsáka	2		1		3
Összes:		45	55	77	88	146

2. táblázat: Az armalista családfők számának alakulása a Sárréten (1758/59–1792)

A levéltári forrásadottságok alapján a legalaposabban a sárréti járásban lehet nyomon követni az armalisták vagyoni viszonyainak változását. Az

²¹ Hiányzik az összeírásból.

²² 1783/84-től az érmelléki járásban írták össze.

1760-as években ugyanis három vagyoni (1761,²³ 1764,²⁴ 1767²⁵) és három taksaösszeírást (1760,²⁶ 1763/64,²⁷ 1768/69²⁸) végeztek, amelyek, bár nem teljes mértékben fedik egymást, mégis lehetőséget adnak a változások megfigyelésére, amennyiben a vagyonukat képező állatállomány és termésnyereményiség alapján kirótt taksaösszegeket elemezzük. Ráadásul az 1763. évi állapotok alapján²⁹ a paraszti gazdaságokkal való komparatív vizsgálatot is lehet végezni, amiben nagy segítséget jelent a Sárrét gazdaságáról írott tanulmányok mellett,³⁰ a megye magánföldesúri birtokain élő jobbágyságának gazdasági és társadalmi viszonyait feltáró és elemző kötet.³¹ A sárréti járás armalistái esetében megfigyelhető, hogy az ökrök száma, a búza és már igen korán a kukorica³² mennyisége határozza meg alapjában vagyont, míg az Érmelléken kisebb, Várad környéki településeken nagyobb mértékben a ló-tartás és szőlővel kapcsolatos bevételek jellemzőek.

Az alábbi táblázatokban (3–7. táblázat)³³ a vagyont leginkább meghatározó tényezők szerepelnek, személyek szerint, társítva az időben legközelebb álló, kirótt taksa összegével (3. táblázat):

²³ HBML IV. A. 12. a. 1. d. No. 13.

²⁴ Uo. No. 14.

²⁵ No. 15.

²⁶ No. 12.

²⁷ No. 14.

²⁸ No. 16.

²⁹ HBML IV. A. 4. b. 76. k.

³⁰ Orosz István: Berettyóújfalu; Papp Klára: Nagybjom; Szendrey István – Nyakas Miklós: Derecske története. Debrecen, 1980. stb.

³¹ Papp Klára: Biharország jobbágnépe. A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. században. Debrecen, 1998. (A továbbiakban: Papp 1998.)

³² A megyében már a 18. század elején, különösen a hegyvidéken létrejövő irtásfalvak területén nagymértékű természetése tapasztalható. Uo. 80.

³³ A könnyebb áttekinthetőség kedvéért az armalisták gazdasági erejének áttekintésére egységes táblázatokat készítettem, ennek következtében bizonyos esetekben üresen maradó oszlopok is előfordulnak. A vizsgált rovatoknál az állatokat szám szerint, a terményeket köbölben (pozsonyi mérő=125 liter), a szőlőt pedig kapásban (egy nap alatt egy ember által megkapálható szőlőterületet jelent, hegyi szőlőnél 150 négyyszögöl, kötött talajon pedig 200, homokos vidéken 300 □-öl) – az eredeti táblázatokhoz hasonlóan – tüntettem fel.

		Ökör	Borjú	Tehén	Ló	Sertés	Juh, kecske	Búza	Árpa	Zab	Kukorica	Szőlő	Taksa 1760, 1764 1768/69
Bandics Gábor	1761			1	4	3		15			6		N. sz. ³⁴
	1764			1	6	3		16			6		3
	1767			2	4	4		12			6		3
Paak György	1761		2		6	3	80	20			6		4
	1764				6	3	70	20			12		4
	1767				6	3	50	30			6	4	4

3. táblázat

A pocsaji Paak György a megye leggazdagabb armalistái közé tartozott, a vizsgált taksaösszeírások során végig a legmagasabb összeget fizette, Bandics Gábor 1760-ban még nem szerepelt az összeírásban, utána 3 forintnyi taksájával a módosabbak közé tartozott. Úgy tűnik, Paak juh- és kecskeállománya, valamint a búzatermés mennyisége alapján tehetünk különbséget. Összehasonlításképpen, ugyanitt 1763-ban 167 colonust írtak össze,³⁵ 121 ökörrel, 60 tinóval, 192 tehénnel, 194 lóval, 338 sertéssel, 378 juhval és kecskével, valamint 1152 köből búzával és 1165 köből rozssal. Összesen 18 parasztnak volt 4 vagy több lova, és 23-nak termett évi 14 köből, vagy nagyobb mennyiségű búzája. Jócskán elmaradtak például Újvárosi Éliás árendátor (15 borjú, 14 tehén, 12 ló, 1 sertés, 91 juh és kecske, 16 köből búza, 18 köből kukorica, stb.), vagy Fazekas János bíró (6 ökör, 3 tehén, 10 ló, 6 sertés, 20 köből búza, stb.) vagyona mögött, ennek ellenére mindkét armalista Pocsaj módosabb lakosai közé tartozott, többen is hasonló mutatókkal rendelkeztek. Váncsodon a Szilágyi család tagjai a vizsgált időszakban folyamatosan gyakorolták nemesi jogait, mivel végig szerepelnek a taksaösszeírásokban is. Gazdasági helyzetük az évek során változó tendenciát mutat (4. táblázat):

³⁴ Nem szerepel az összeírásban.

³⁵ HBML IV. A. 4. b. 76. k. 36–53.

Név		Ökör	Borjú	Tehén	Ló	Sertés	Juh és kecske	Búza	Árpa	Zab	Kukorica	Szőlő	Taksa 1760, 1764 1768/69
Idős Szilágyi János	1761			1	1	1		4					1
	1764			1	3	1		10					2
	1767			1	2	2		8					2
Ifjabb Szilágyi János	1761			1	3	2		4					2
	1764	4		1		2		10					3
	1767			1	2	2		6					2
Ifjabb Szilágyi András	1761		3		1	2		4	2	2			1
	1764			1	2	1		6	2	3			1
	1767	Öreg, semmije nincs ³⁶											N. sz.

4. táblázat

A Szilágyi família esete is jól mutatja, hogy milyen okokból kerülhettek át másik adókatéghiába: az 1761-től eltelt három évben a két János esetében több mint duplájára nőtt a búzatermés, ami a taksa összegének emelkedését is maga után vonta. Szilágyi Andrásnál pedig – az összeírás szerint – öregsége folytán bekövetkező elszegényedés figyelhető meg, 1769-re valószínűleg meghalt, ezután nem szerepel az összeírásokban. Váncsodon 1763-ban³⁷ a 66 nem nemes családfőt összesen 48 ökörral, 11 borjúval, 57 tehénnel, 84 lóval, 129 sertéssel, 36 juhval, 448 köből búzával, és 157 köből kukoricával írták össze. A tizenhárom ökörtartó gazda közül mindössze háromnak volt lova is, míg a csak lovat tartók száma 27 volt és harminc családfőnek volt évi 4 köből búzánál kevesebb termése. A leggazdagabbnak számító Ecsedi Mátvás (6 ökör, 5 borjú, 4 tehén, 6 ló, 9 sertés és 20 köből búza) javai mellé nem lehet sorakoztatni a Szilágyi atyafiakét, amelyek egy átlagos paraszti gazdaság anyagi erejével egyeztek inkább. Bojton az 1760-as években egyedül - a csekély vagyonnal bíró - Imre Mihályt írták össze a nemesi hozzájárulást készítő biztosok (5. táblázat):

³⁶ „Senis confectis, nihil habens.” Szilágyi András talán meghalt, az 1769. évi conscriptio már nem tünteti fel.

³⁷ HBML IV. A. 4. b. 76. k. 84–89.

SZÁLKAI TAMÁS: ADALÉKOK A SÁRRÉTI ARMALISTA...

Név		Ökör	Borjú	Tehén	Ló	Sertés	Juh, kecske	Búza	Árpa	Zab	Kukorica	Szőlő	Taksa 1760, 1764 1768/69
Imre Mihály	1761							3					1
	1764					1		4					1
	1767							4	2				N. sz.

5. táblázat

A colonusok 1763. évi adóösszeírása szerint³⁸ itt is 66 családfőt számláltak, akiknél összesen 106 ökröt, 25 borjút, 89 tehenet, 93 lovat, 181 sertést és 688 köből búzát jegyeztek fel, de a legmódosabb falubelinek, a bíró Pető Andrásnak egyedül 6 igavonó ökre, 2 tehene, 5 lova, 4 sertése, 14 köből búzája és 4 köből tengerije termett. Imre Mihály az egész faluban is a legszegényebbek közé tartozott, nem csoda, ha a taksa mértékét is 1 forintban állapították meg nála a conscriptorok.

Derecskén a legmódosabb armalista, Zákány István mellett változó számban tűnnek fel más nemesek is. Zákány adatait az alábbi táblázat tartalmazza (6. táblázat):

Név		Ökör	Borjú	Tehén	Ló	Sertés	Juh, kecske	Búza	Árpa	Zab	Kukorica	Szőlő	Taksa 1760, 1764 1768/1769
Zákány István	1761		1	2	2	2	12	6	4		3		N. sz.
	1764			2	3	2	12	5	4		2		3
	1767			2	4	2	20	14	4		6		3

6. táblázat

Derecske mezőváros 318 paraszti családfője 1763-ban 121 ökröt, 72 borjút, 381 tehenet, jelentős számú lovat, 657-et, 939 sertést, 806 juhot és kecskét tartott, búzatermésük évi 1666, míg a kukorica 1105 köblöt tett ki, ami jelentős anyagi erőt jelentett, mutatva ezzel a derecskei Esterházy uradalom jelentőségét is. Itt háztartásonként átlagosan 5 köből búza jutott,³⁹ amiből eladásra is jutott az úrbéri kérdőpontokra adott válaszok alapján.⁴⁰

³⁸ IV. A. 4. b. 76. k. 74–83.

³⁹ Papp 1998. 84.

⁴⁰ URF I. 224.

A 18. század második felében Berettyóújfaluban a népes Czirják, Karácsony és Török famíliák tagjai jelentették a nemesi közösséget, változó anyagi lehetőséggel, ahogy azt később a taksáösszeírások elemzésénél is láthatjuk. Az 1760-as években mindegyik családból 1-1 személyt kiragadva, vizsgálhatjuk vagyoni viszonyaikat (7. táblázat):

Név		Ökör	Borjú	Tehén	Ló	Sertés	Juh, kecske	Búza	Árpa	Zab	Kukorica	Szőlő	Taksa 1760, 1764, 1768/69
Idős Török Mihály	1761	2	1	1	2	1		6	4				2
	1764	4		2	2	3		7	7				2
	1767	4		3	2	2		5	5		3		4
Karácsony Gergely	1761	3		2	1	2		6		3	1		4
	1764		3	2	2	2		6	6	5	3		2
	1767			2	3	3		9	6	6	3		3
Ifjabb Czirják András	1761			1									N. sz.
	1764			1		1							1
	1767			2		2			2		2		1

7. táblázat

Érdekes összevetni Török Mihály és Karácsony Gergely 1761-ben összeírt állatállományát és terményeit, amely nagyjából egyező vagyoni helyzetet tükröz, mégis különböző taksáösszegeket jelent. Karácsony taksája 1764-re felére csökkent 3 ökre eltűnésével, pedig termésmennyisége nőtt, Török ökreinek száma megduplázódott, gabonája is több termett, ugyanakkor a taksája nem változott. 1767-ben a Karácsonynak 3 köböllel növekedett a búza-termése, ami a taksáösszeg növekedését is maga után vonta. Czirják András famíliája legszegényebb tagjai közé tartozott, anyagi ereje elenyészőnek tűnik, 1 forintos adója jól mutatja helyzetét, különösen annak tudatában, hogy a Berettyóújfaluban 1763-ban összeírt⁴¹ 182 colonusra 196 ökör, 45 borjú, 233 tehén, 260 ló, 673 sertés, valamint 548 juh és kecske jutott.

Összegzésként elmondható, hogy a kismemesség jelentős részét alkotó armalisták számának közelebbi meghatározása és vagyoni viszonyainak alapos feltárása mindenképp hozzájárul ahhoz, hogy a kora újkori Bihar vármege társadalmáról és önmagában a megyei nemesség struktúrájáról alkotott eddigi kép árnyaltabbá váljon.

⁴¹ IV. A. 4. b. 76. k. 436–437.